

“Lepaseen” ja leppade tegelikud kaaslased

KUULO KALAMEES

Seeneliste autod vuravad Eestimaa rohketest lepikutest enamasti mööda, sest häid söögiseeni sealt saada ei loodeta. Ent loodusesõber leiab leppametsast peaaegu aasta ringi midagi huvitavat ja isegi üllatusi – muu hulgas ka leivakõrvast koguni südatalvisel ajal. Ainuke hoiatus: “lepaseent” sealt küll otsida ei tasu, sellise nimetuse all tunneb enamik tavaseenelisi hoopis männiga seotud männiriisikat!

Mõlemad Eesti lepad – hall ja sanglepp – jäävad teistest Eesti omamaistest puuliikidest maha nii mükoriisaseente kui ka puidu- ja varisesaproobide poolest. Kõdu- ja huumusesaproobe on lepinkutes samuti vähevõitu. Üks seenevaesuse põhjus peitub kindlasti selles, et paljud lepikud on liigniisked või lausa märjad. Lodu- ja lammi-sanglepinkute lodulohkudes saavad ju seente viljakehad areneda ainult kuivematel perioodidel, muul ajal võivad need ilmuda vaid puu- ja kännumätastele. Paljuke kuivemat pinda selliste mätastena neis metsades ikka on! Teine põhjus: suurseenete hulgas on veelembesi üldse vähe ning tõelisi vesise keskkonna liike võib üles lugeda lausa sõrmedel. Suurseened vajavad oma arenguks küll niiskust, mitte aga lausa vett.

Mükoriisaseened. Lepad valivad oma mükoriisakaaslasti väga hoolega, selle asjaoludest ja põhjustest on lähemalt kirjutanud Leho Tedersoo [17]. Tema andmeil on kogu maailmas leppadega ektomükoriiselt seotud vaid umbes viiskümmend seeneliiki. Eesti lehkseenete hulgas on sääraseid senistel andmetel teada kümnekond. Kindlalt ainult leppadega on seotud leppapuravik, leppavahelik ja lepariisikas [2, 4, 7]. Silmaga nähtavalt on leppadega kindlasti seotud lodu-, mülgas- ja soovikuriisikas, kuid mõnes kirjandusallikas leidub viiteid nende seotuse kohta veel kaskede ja pajudega [10, 11]. Leppavahelikul ja loduriisikal on Euroopas teada lähiliigid (*Paxillus rubicundulus*, *Lactarius cyathuliformis*), mis on süstemaatiliselt raskesti eristatavad ning Eestis senini uurimata, seepärast käsitlemegi leppavahelikku ja loduriisikat laias tähenduses.

Lepapuravik (*Gyrodon lividus*, vt. foto 1) elab meil nii hall- kui ka sanglepinkutes salumetsadest soometsadeni, on sage ja kasvab suurte kogumikena augustist oktoobrini. Tema mahedamaitselised viljakehad on noorena värskelt

Lepapuraviku kollased, pealt limased, kuni 15 cm laiad viljakehad muutuvad vajutamisel ja lõikamisel rohekassiniseks; alakülje sidrun- kuni oliivkollast, jalale laskuvat lühikeste torukeste kihti (2–4 mm) on kübarast väga raske eemaldada; jalg on kaunis lühike ja tihti ekstsentriline [7].

söödavad, vananedes aga muutuvad limaseks ning pehmeks, seega kõlbmatuks. Euroopas on see leppapuraviku perekonna ainuke liik.

Lepavahelik (*Paxillus filamentosus* s.l., foto 2) on ühe Eesti tavalisema seene – tavavaheliku (*P. involutus*) lähisugulane ning sarnaneb sellega ka väliselt. Kui tavavahelik on mükoriiselt seotud ilmselt kõigi meie puuliikidega ja seetõttu väga laia ökoloogilise amplituudiga, siis leppavahelikku leiame augustis ja septembris sageli, kohati väga rohkesti, ainult lepikute kõigis kasvukohatüüpides.

Lepavahelik ei ole söögiseen, tema kahjulikku toimet või mürgisust inimesele pole senini küll otseselt tõestatud, kuid mürgiseks tunnustatud tavavaheliku lähisugulasena võib eeldada ka tema mürgisust (tavavahelikul on avastatud inimese immuunsüsteemi kahjustav toime).

Lepavaheliku kuni 10 cm laiune viljakeha on nagu tavavahelikulgi üleni hallikas-, kollakas- või oliivpruun ja väga pehme, jalale laskuvad eoslehekeseid eralduvad kübaralihast kihina. Erinevalt tavavahelikust on lepavaheliku kübar pealt soomuselise. Kui tavavahelikul muutuvad eoslehekeseid vajutamisel tumepruuniks, siis lepavahelikul mitte alati [2].

Lepariisikas (*Lactarius lilacinus*, foto 3) on Eestis tavane ning kasvab septembris ja oktoobris kohati hulgi lepakasvukohatüüpides [1].

Nagu enamik riisikaid, on ka see liik söödav ainult kupatatult. Lepariisikaga sarnaneb väliselt pisike karvane harjasriisikas (*L. spinosulus*), kes erinebki pisikeste harjasjarte turris soomuste poolest kübaral ning kasvab igasugustes metsades (muidugi ka lepa-segametsades!). Harjasriisikas on hoopis kase- ja kuuse-mükoriisaseen [4].

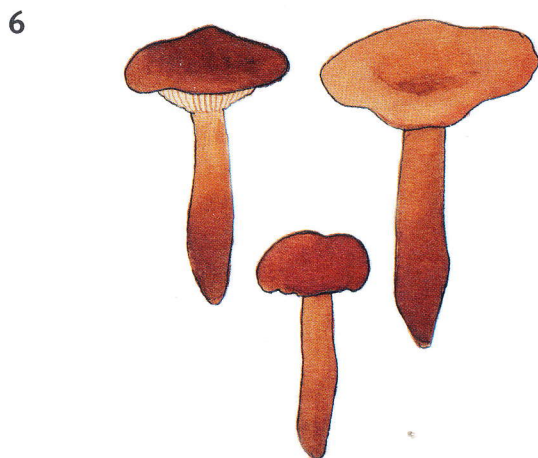
Lepariisika üsna õhukesed viljakehad on lillakat tooni (vanalt lihavärvi), liibuvate soomustega viltjas-sametja kübaraga (läbimõõt kuni 6 cm). Lõikepinnalt eritub ohtrasti valget kuni vesijas-hägust kibedat piimmahla [4].

Loduriisikas (*L. obscuratus* s.l., 4) ja **mülgasriisikas** (*L. omphaliformis*, 5) on kaks väga väikest õhukese kübaraga seent, kelle kübara läbimõõt küünib kuni kolme sentimeetrit. Nad kasvavad soostuvates ja soo-sanglepikutes juulist oktoobrini [4].

Loduriisikas on meil sage, mülgasriisikat on leitud harva. Mõlemad kõlbavad värskelt süüa, kuid on viljakehade väiksuse tõttu söögiseenena tähtsusetud.

Loduriisika (vasakul) ja mülgasriisika (paremal) lame-nõgusa hügrofaanse (nagu veega läbi imunud) triibulise, keskpai-gas pisikese teravanäsalise kübaraga viljakehad sisaldavad vesijas-hägust, kasinalt erituvat mahedamaitset piimmahla. Loduriisikal leiame vähemalt kübara keskpai-gas oliivrohelist toone, mülgasriisikal mitte kunagi. Mülgasriisika kübar on vane-mas eas silmatorkavalt peenesoomuselise [4].

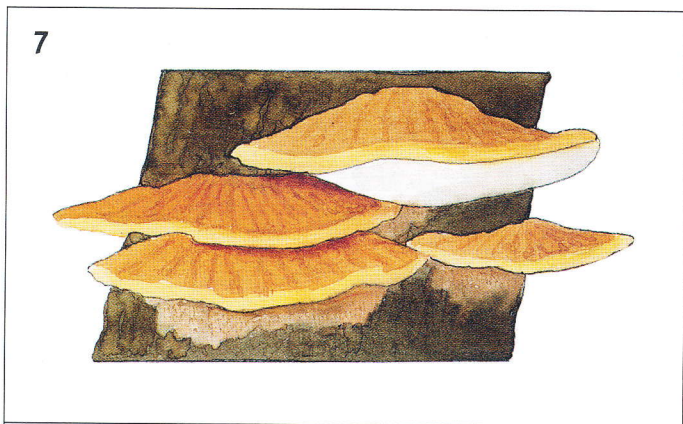
Soovikuriisikat võib kergesti segi ajada meil väga tavalise väävelriisikaga, kuid viimase viljakehad on heledamad, kahvatu-kollakaspruunid. Soovikuriisikas on ka veidi suurem: kübara läbimõõt kuni kümme sentimeetrit, väävelriisikal ainult kuni seitse. Mõlema hügrofaansetest viljakehadest eritub vigastamisel mahedamaitset või vaevast kibekat vesijas-hägust piimmahla, mis pooleturnise seismise järel muutub nõrgalt hele-väävelkollaseks [4].

Soovikuriisikas (*L. lacunarum*, 6) kasvab kaunis harva angervaksa- ja lodulepikute märgades lohkudes, viljakehad ilmuvad rühmiti septembris. Seen paistab silma väga omapärase "sügavsooja" nüansiga oranžikas-kollakaspruuni kübara poolest. Ta on väga sarnane meie ühe tavalisema, peaaegu kõigis kasvukohatüüpides kasvava ja kõigi puulii-kidega mükoriiselt seostuva väävelriisikaga (*L. thejogalus*). Soovikuriisikas seostub sümbiootiliselt peale leppade veel sookase ja haavaga [4].

Puiduseeni on leppadel palju rohkem kui mükoriisaseeni. Enamasti on tegu puidusaproobidega, kuid elusatel puudel kasvab ka üksikuid poolparasiite. Valdavalt võib aga lepa-

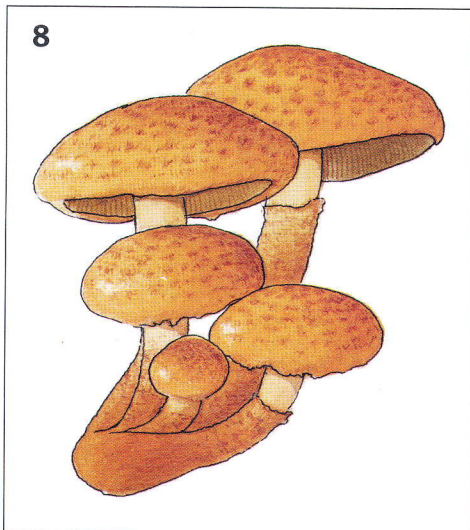
puidul arenevaid seeni leida meil ka teistel lehtpuudel ja -põõsastel. Lauri Kalamehe andmetel [8] on tähtsamaid lepapuidul arenevaid lehkseeni Eestis 17 liiki, neist ükski pole seotud ainuüksi leppadega.

Ainult surnud lepapuidul kasvab **lepapässik** (*Inonotus radiatus*, 7) [12], kes on väga sage kändudel ja lamapuidul lodulepikute sangleppadel, kuid kasvab tihti ka halli lepa seisvatel kuivanud tüvedel salu- ja soostuvates lepikutes. Seeneliha on sitkepuitunud ja radiaalkiuline (sellest ladinakeelne nimetuski). Lepapässiku viljakehi on kasutatud lõnga värvimiseks [16].

Lepapässiku viljakehade poolringjad kübarad kinnituvad küljega substraadile ning kasvavad mitme kaupa liitunult; kübara allküljel pikalt laskuvate torukeste poorid (avad) helklevad omapäraselt: mitme kandi pealt vaadates lausa sillerdavad [12].

Peamiselt halli lepa puidul, aga vahel ka teistel lehtpuudel kasvab augustist oktoobrini sageli **lepamampel** (*Pholiota alnicola*) [3]. Seda seeni tunneb kergesti üleni ere-sidrunkollase aromaalse, omavahel põõsajalt kokku kasvanud, vahel vihamaitseliste viljakehade järgi. Kübar on kuni kuus sentimeetrit lai; eoslehekesed ja jala alumine osa muutuvad vanalt roostepruuniks. Lepamampel ei ole söögiseen.

Roostekollase mampli lihakat kuni 12 cm laiust väga limast kübarat katavad liibuvad tumepruunid soomused [3].

Halli lepa puit meeldib veel mitmele teiselegi mampliliigile, näiteks on meil nii surnud kui ka elusatel puudelt juulist oktoobrini sageli leitud värskest söödavat **roostekollast mamplit** (*Ph. aurivellus*, 8). Kui lepamampel on puht puidusaproob, siis roostekollast mamplit peetakse ka poolparasiidiks.

Talveseen. Tõelist naudingut pakuvad seenehuvilisele ja isegi praktilisele seenelisele salu- ja soostuvad hall-lepikud, vähemal määral väga märjad lodu-sanglepikud hilissügisest varakevadeni, eriti aga soojadel, väheste plusskraadidega lumeta talvedel, milliseid viimastel aastakümnetel on meil olnud üsna tihti [6]. Isegi miinuskraadidega külmad ööd, külmunud maa ning jää- ja lumekirme sellel ei takista mõnedel seentel viljakehade arengut ja kasvu.

Jõuludest maikuuni saab hall-lepikusse siseneja esteetiliselt elamuse kirkaspunastest kausikestest, mis kinnituvad lühema või pikema jala (kuni viis sentimeetrit) ja pika pseudoriisa abil maha varisenud, maasse süvendunud lepaokstele. Sageli kasvab neid suurel hulgal. Aprillis on lepiku tihti veel külmunud maapind mõnel pool seentest lausa punane. Tegemist on ühe Eesti kaunima seenega – **hariliku karikseenega** (*Sarcoscypha austriaca*, 9).

Hariliku karikseene punased kuni viie sentimeetri laiused kausikesed on seeni lehtereoslad, mille eredal sisepinnal arenevad eoskotid kotteostega.

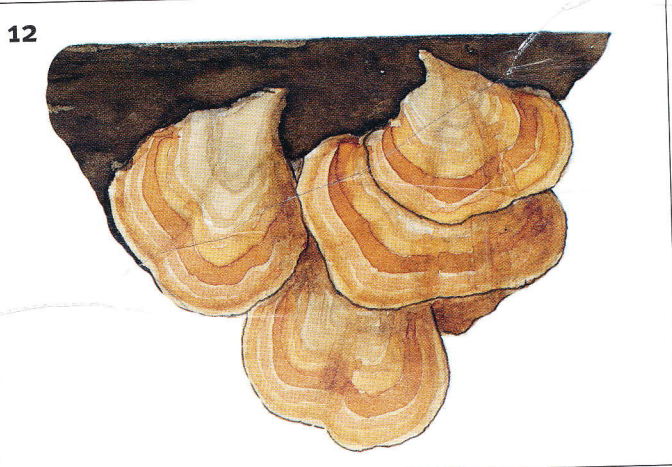
Huvitav on jälgida eoste vabanemist. See juhtub siis, kui viljakehasid nõrgalt raputada või neile kergelt peale hingata: õhku paiskub silmaga hästi jälgitav valge eostepilveke [15]. Karikseene viljakehad süüa ei kõlba, ent lillevaesel ajal saab seenest koos roheline metsasambлага valmistada väga ilusaid ikebanasid.

Seda liiki on senises kirjanduses käsitletud laias mõttes, **vereva karikseene** (*S. coccinea* s.l.) nimetuse all, uuemal ajal on see liik jaotatud neljaks pisiliigiks ja samanimelist liiki kitsamas mõttes kindlatel andmetel veel seni Eestist leitud polegi [18].

Hall-lepikutes näeb talvisel ajal veel teisigi huvitavaid seeni, kes kasvavad mitmesugustel lehtpuudel, sealhulgas leppadel [2, 3]. Mahalangenuid, metsakõdusse ja maapinda süvendunud lepaoksakestele ilmub oktoobrist juunini, eriti aga talvekuudel

Talinigeriku pisikesed lihapruunikad kuni kolme sentimeetri laiused palja kuiva kübaraga viljakehad on algul rõngaslooriga, mille jäänusena võib ainult väga noorel viljakehal näha valgeid ebemeid kübara servas ja nõrka kiudrõngast jalal [3].

Lehviknahkise kuni seitsme sentimeetri suurused ookerkollased lehvikja kujuga silmatorkavalt nahkjad ja väga õhukesed (mõnemillimeetrised) viljakehad liituvad omavahel suurteks põõsjateks kimpudeks.

ka **talinigerik** (*Tubaria furfuracea*, 10), kelle väga väikesed ja vähe lihavad viljakehad on paraku mitesöödavad.

Seisvate kuivanud leppade okstel võib leida paiguti hulgi samuti mitesöödavat **talipanelli** (*Panellus ringens*, 11), kelle viljakehad katavad puuoksa tihti meetripikkuse reana.

Jämedamatel kõdunenud lepatüvedel võib leida teist ja söögiseenena üsnagi maitsvat panelliiki – hallikasoliivroheliste, vanemalt ookerjalaiguliste, isegi kuni kümne sentimeetri suuruste lihakate ja väga limaste kübaratega **tigupanelli** (*P. serotinus*). Tema eoslehekeseid on helekollased ning pruunisoomuseline lühike (kuni kaks sentimeetrit) ja jäme jalg ere-oranžikaskollane.

Hilissügisest peale, talve läbi vohavad meie leppade lamapuidul **lehviknahkise** (*Stereum subtomentosum*, 12) mitesöödavad viljakehad.

Tavaliselt küll pajudel, kuid vahel sekka ka halli lepa puidul kasvab meie peamine talvine söögiseen – **puidusametkõrges** (*Flammulina velutipes*). Tema väga paksult

limase mesikollase kuni kaheksa sentimeetri laiuse kübara ja mustjaspruuni, üleni sametja kuiva jalaga viljakehad on omavahel põõsajalt kokku kasvanud ning katavad suurte kogumikena kände, lamapuitu, seisvaid kuivanud ja isegi elusaid puid, olles nii saproobid kui ka poolparasiidid. Värskest söödavad on ainult kübarad, jalad on selleks liiga kõvad ja sitked.

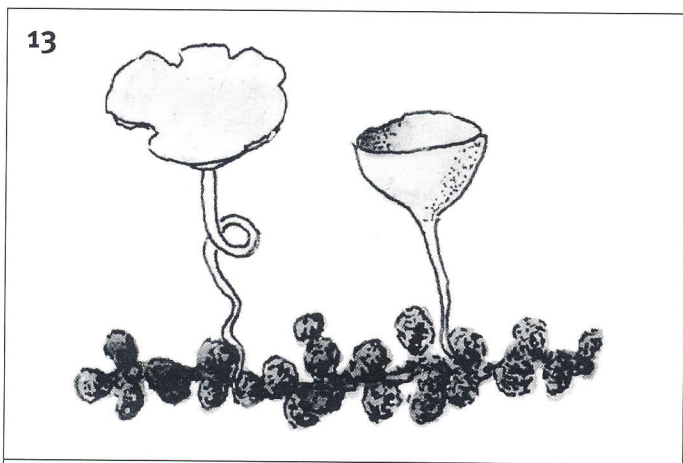
Ja lõpuks ei saa talvisel ajal mööda minna lepauidu väga tavalistest asukatest, nn. tardseentest, kelle viljakehad kujutavad endast mitut moodi värvunud sültjaid või sültjaskõhrjaid mõnesentimeetrise ebakorrapäraseid tombukesi [14]. Jõuludest kuni varakevadeni hakkab hall-lepikus silma suurte mustade tardunud-sültjate omavahel liitunud libedate viljakehadega **harilik süldik** (*Exidia glandulosa*). Tema viljakehad võivad kuivanud seisvatel lepaokstel areneda mitme meetri pikkuste ridadena. Sage on ka ilusate kuld kollaste lehtjas-sültjate väga pehmete ja limaste viljakehadega **kollane kõhrlik** (*Tremella mesenterica*).

Talipanelli väga pisikesed (kuni sentimeetrised) violetjaspruunid viltjas-karvaste kübaratega viljakehad kinnituvad substraadile külgmiselt või selgmiselt [2].

Tardseened on põhimõtteliselt söödavad. Nii käsitletakse neid ja ka tarvitatakse näiteks Kagu-Aasia maades, meil aga pole tava ega harjumust selliseid seeni süüa. Seepärast peame neid siiski mitesöödavateks.

Urvaseened. Lepaurbadega seotult väärrib eraldi märkimist **urvaliudik** (*Ciboria amentacea*, 13), kes kasvab halli lepa mumifitseerunud urbadel. Urvaliudik on meie kõige varakevadise seen, tema lehtereoslad kasvavad jääkelt-sa külmunud urbadest välja juba märtsikuus. Urvaliudiku viljakehad ilmuvad nii vara, sest lepp hakkab meil vara õitsema: urvad nakatuvad kotteostega just õitsemise aegu [14]. Selliseid seenekesi varakevadises külmunud lepikus leida tundub esialgu isegi võimatuna, kuid mõningase küllaltki ebameeldiva roomamise järel määrjas võpsikus kroonib otsijat kindlasti edu.

Urvaliudikul on helepruunikad väga õhukesed ja tillukesed kuni sentimeetri laiused lühikese peene jalaga pekerjad lehtereoslad.

Parasiitseeni leidub leppadel vähe. Fütopatogeensetest seentest leidub väga sageli halli lepa, palju harvem sanglepa elusatel lehtedel valget jahujat kirmet moodustav kottseen *Microsphaera penicillata*, kes tekitab ohtlikku taimahaigust lepa-jahukastet. Valge kirme lepalehtedel on seeneniidistik, millel arenevad väga pisikesed, kuid siiski palja silmaga nähtavad nõõpnõelapea suurused mustjad punktikesed. Need on täiesti suletud peiteoslad, mille

sisemuses arenevad eeskottides kotteosed. Lepa-jahukastet tekitav seen on leppadele spetsialiseerunud parasit. Eestis on leitud veel teistki, muude lehtpuude ja pöösaste kõrval sageli ka hallil lepal, väga harva sanglepal parasiteerivat, kahjustuse seisukohalt ebaolulist jahukastelist seent *Phyllactinia guttata* [9].

1996. aasta augustis märgati halli lepa lehtedel laikroostelise kandseene *Melampsoridium* sp. kahjustust, mis osutus äkiliseks puhanguks terves Eestis ja naaberriikides; see oli ka selle seene esmasleid Eestist [13]. Kaljo Kask on hiljem andnud sellele seenele liiginimetuse *M. betulinum* [5]. Seen paistab lepalehtedel karikjate suviaoslate tekitatud oranžikaspruunide roostelaikudena.

Kõik, kes soovivad rohkem teavet siin lühidalt käsitletud ja käsitlemata liikide kohta, saavad seda CD-raamatust "Eesti seenestik" [5]. ■

1. Kalamees, Kuulo 1959. Eesti riisikatest. – Eesti Loodus 10 (4): 209–215.
2. Kalamees, Kuulo 1971. Eesti seente määraja 1. TRÜ rotaprint, Tartu.
3. Kalamees, Kuulo 1972. Eesti seente määraja 2. TRÜ rotaprint, Tartu.
4. Kalamees, Kuulo 1979. Eesti riisikad. Valgus, Tallinn.
5. Kalamees, Kuulo (toim.). 2000. Eesti seenestik. CD. ZBI, Tartu.
6. Kalamees, Kuulo 2001. Mükofenoloogilised aastajaad Eestis. – Publ. Inst. Geogr. Univ. Tartuensis 90: 119–138.
7. Kalamees, Kuulo; Lasting, Väino 1974. Eesti puravikulised. Valgus, Tallinn.
8. Kalamees, Lauri 1998. Tähtsamad puitu kahjustavad lehkseened Eestis. Lõputöö. Käsikiri EPMÜ metsandusteaduskonnas.
9. Karis, Harry 1987. Eesti jahukastelised (*Erysiphaceae*). Valgus, Tallinn.
10. Korhonen, Mauri 1984. Suomen rouskut. Kustannusosakeyhtiö Otavan painolaitokset, Keuruu.
11. Moser, Meinhard 1983. Die Röhrlinge und Blätterpilze. 5. Aufl. – Gams, Helmut. Kleine Kryptogamenflora IIB/2. Basidiomyceten 2. VEB Gustav Fischer Verlag, Jena.
12. Parmasto, Erast 1956. Tähtsamate Eesti NSV torikuliste määraja. – Abiks loodusvaatlejale 26, Tartu.
13. Põldmaa, Kadri 1997. Explosion of *Melampsoridium* sp. on *Alnus incana*. – Folia Cryptog. Estonica 31: 48–50.
14. Raitviir, Ain 1971. Kõhrikulaadsed* (*Tremellales*). – Kalamees, Kuulo. Eesti seente määraja 1: 196–202.
15. Raitviir, Ain 1972. Kevadseened. Valgus, Tallinn.
16. Ramst, Uve 2000. Seentega värvimine. – Kalamees, Kuulo (toim.). Eesti seenestik: 471–480.
17. Tedersoo, Leho 2004. Lepajuurte erilised kaaslased. – Eesti Loodus 55 (4): 24–25.
18. Öpik, Maarja jt. 2000. *Sarcoscypha austriaca* (*Pezizales*) in Estonia. – Folia Cryptog. Estonica 36: 107–112.

Kuulo Kalamees (1934) on seeneteadlane, TÜ emeriitprofessor, EPMÜ vanemteadur. Uurib lehkseente süstemaatikat ja ökoloogiat.